

Туякбаева Айгуль Шаймуратовнаның 6D040600 – Режиссура мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Қазақ кино өнеріндегі салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтардың көрінісі» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына

ШКІР

Мәдениет пен өнер – кез-келген халықтың ұлттық идеологиялары мен ұстанымдарын қалыптастырудың мықты құралы екені бұрыннан белгілі. Ендеше мәдениет пен өнердің әлемдік өркениетте алатын орны мен атқаратын ролі, перспективалық даму платформаларының барлығы да ең алдымен ғылыми тұрғыда сараланып, кейін тәжірибе жүзінде іске асады. Кинотану ғылымында өте аз зерттелген саланың бірі – кинематографиядағы ұлттық салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтардың көрінісі.

Негізінен кино өнері қазақ топырағында пайда болған уақытынан бастап қазіргі күнге дейінгі аралықта түрлі тақырыпта ой қозғап, дала жұрты қалыптастырған салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдерді астарлы мағынамен немесе ашық күйінде насихаттап келеді. Ұзақ жылдар бойы кеңестік тәртіпке бағынып, көркемдік ізденісін міндеттелген нақты тақырып бойынша ғана жүргізген кино режиссурасының бүгінгі бағыты мүлдем бөлек. Тәуелсіздіктен кейінгі жылдары Қазақстан қоғамы өзін-өзі этномәдени және адамгершілік-гуманистік тұрғыдан танудың жаңа белесін бастан кешіп отыр. Оған экшн, цифрлық 3D формат сияқты жаңа формалар мен бағыттардың орын алуы дәлел. Ұлттық кинематографиядағы осындай үрдісті бүгінгі көзқараста саралап, тұжырымдау мәдени саладағы кезек күттірмеймін мәселенің бірі болып табылады. Бұл докторлық диссертацияда тәуелсіздік алғаннан кейінгі ширек ғасыр ішіндегі ұлттық кино өнеріндегі салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтардың көрінісі қарастырылған. Қазақ кинематографиясындағы режиссерлік көркемдік шешімдер тарихи кезең тұрғысынан сараланып, отандық кино режиссерлердің шығармашылық ізденістеріндегі ұлттық салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтар көрінісін беру тәсілдері анықталған.

Ғылыми еңбекте кинематографиядағы кең ауқымды тақырыптың ішінен ұлттық салт-дәстүрлердің маңыздылығы, оның фильмдердегі орны мен авторлық ой-идеяны толықтырушы функциясы басты назарға алынып, киношығармаларда орын алған салт-дәстүрлердің, жөн-жоралғылардың көрінісі ғылыми негізде қарастырылған. Ер баланы батылдыққа, мергендікке баулу, оған садақ атуды, жалғыз жүріп аң аулауды үйрету, ерлікке сынау, т.б. тұрмыстық тәсілдердің басты мақсаты болашақта ел-жұртын сыртқы жаудан қорғай алатын азаматтарды дайындау болғандығы, ең далада көшпенділікпен өмір сүрген қазақ халқының әрбір азаматына үнемі шынығып, шымыр болуға, ой-санасы мен қажыр-қайраты жағынан сол көшпенділік өмір салтының қиындығын жеңе алатындай деңгейде болуға талап қойылғандығы тәрізді патриархалды дәуірдегі салттардың тәрбиелік мәнінің зор екендігін

анықтаған Ә.Марғұлан, Ш.Уәлиханов сынды ғалымдардың пікірлері нақты деректер арқылы сараланған.

Ғылыми зерттеуде кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі қазақ халқының рухани мәдениетінің құрамдас және ажырамайтын бөлігі болып саналатын дәстүрлі әдет-ғұрыптары мен жөн-жоралғыларының отандық кинематографиядағы көрінісі кешенді зерттелген. Бұл тұрғыда әр жылдарда түсіріліп, қазақ киносының алтын қорынан орын алған отандық көркемфильмдер ғылыми зерттеудің негізгі көзі ретінде пайдаланылған.

Сондай ақ, диссертацияда қазақтың ұлттық салт-дәстүрлерінің киношығармалардағы орнына, оны экран арқылы бейнелеудің эстетикалық мәніне толыққанды әрі жүйелі өнертанушылық талдау жасалған. Және кеңестік кезең мен тәуелсіздік тұсында жарыққа шыққан кинокартиналардың ұлттың рухани-мәдени құндылықтарға деген сұранысын қанағаттандыру мәселесі сараланған. Соның ішінде «Қыз Жібек», «Менің атым Қожа», «Тоғызыншы ұлдан сақтан», «Көшпенділер», «Гауһартас», «Бақсы», т.б. классикалық, тарихи және заманауи бағыттағы кинокартиналардағы ғұрыптық-тұрмыстық ерекшеліктерге жасалған кең түрдегі ғылыми талдаулар бар. Аталмыш кинотуындыларға бүгінге дейін республикалық баспасөздерде публицистикалық негізде пікірлер жазылып, ғылыми-теориялық конференция жинақтарында және ұжымдық монографияларда жеке дара мақала ретінде жарияланғанымен ғылыми тұрғыда кешенді жүйеленген жоқ. Талдауға алынған шығармалардағы ұлттық дәстүрдің орнын, халықтық маңыздылығын сұрыптап, саралаған толыққанды ғылыми еңбектің жоқтығы докторлық диссертацияның жаңалығы болып табылады. Бұл қазақ киносының тарихи даму жолын, шығармашылық тенденциясын кәсіби негізде талдап-зерттеген К.Сирановтың, К.Смайловтың, Б.Нөгербектің, Г.Әбікееваның ғылыми еңбектерінен және С.Елубаевтың, Р.Оспанованың ғылыми мақалаларынан өзге бүгінгі көзқараста тұңғыш рет ғылыми жүйеге түсірілген зерттеу еңбек болып табылады.

Қазақтың ең алғашқы кинофильмі «Аманкелдідегі» қазақ халқының ата кәсібі болып саналатын ұсталық өнерге, жігіттердің күші мен ептілігіне сын болған қызықты әрі тартысты көкпар ойынының көрініс табуына, «Жамбыл» фильміндегі айтыс ақындарының суырып салмалық өнеріне, режиссердің шығарманың басты оқиғасы мен түйінін Жамбылдың ел аралап, қолынан тастамайтын қасиетті домбырасының төңірегінде ойнатуына, бұл фильмнің ұлттық-рухани құндылығына ерекше назар аударылған. Диссертацияда ұлт үшін маңыздылығы жоғары осындай мәселелер кең ауқымда зерделенген.

Сонымен қатар диссертациялық жұмыста кинематографияның әртүрлі салаларының бір-бірімен сабақтастығы, бір арнаға (ғылыми киножарияланымдық, кинопублицистикалық) бағытталған қоғамдық көзқарасы, еліміздегі кино өндірісінің пайда болуы мен қалыптасуына өзге де мәдени салалардағы (әдебиет, театр, бейнелеу өнері, музыка, т.б.) түрлену үрдісінің ықпалы, ғылыми-техникалық өрлеу үрдісінің әлемді түбегейлі өзгертуі, осы уақыттағы кино шығармаларының «психологиялық әсер ету» күшінің басымдығы, жалпы кино өнерінің басқа өнер түрлеріне қарағанда

тұлға калыптастырудағы зор ықпалы нақты тұжырымдар арқылы сипатталған. Киноөндірістің халық ағарту ісіне және мәдениетті өркендетуге қосатын ұланғайыр үлесі, кинематографияның ұлттық сана сезімді, болмысты калыптастыру, ұлтаралық қатынастарды арттыру жолындағы мүмкіндігі, қазақ халқының ұлттық құндылықтарын сақтау және жеткізу барысында қарқынды жұмыс жүргізіп жатқаны, ұлттық кинематографияның феномені саналатын «Абай әндері», «Атаманның ақыры», «Транссібір эксперсі», «Қан мен тер», «Көшпенділер» сияқты т.б. кинокартиналардың көпшіліктің бойына ұлттық идеяны сіңіру процесін атқарып келе жатқандығы баса айтылған.

Ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты – отандық кино өнерінде орын алған қазақ халқының салт-дәстүрлері мен рухани құндылықтардың ерекшелігін анықтау болған. Ол үшін ғылыми еңбекте қазақ кинематографиясының фольклорлық табиғатын ашып, кеңестік дәуір мен тәуелсіздік жылдарында түсірілген шығармаларға салыстырмалы түрде талдау жасалып, ұлттық дәстүрлер, әдет-ғұрыптар мен жөн-жоралғылардың отандық кинематографиядағы көрінісі кешенді зерттелген. Кеңестік және отандық киноларда көрініс тапқан ұлттық және жалпымәдени құндылықтарды экран арқылы қалпына келтірудің қыр-сыры жан-жақты айтылып, отандық кино өнерінің қазақ тарихын, мәдениеті мен философиясын, діні мен этнографиясын насихаттауға қосқан үлесіне баға берілген.

Докторлық диссертацияда кино өнерінің қоғам өмірімен, адам тағдырымен тығыз байланысы, оның тәрбиелік функциясына баса назар аударылып, осындай жаңашылдық принципті ұстанған режиссерлер мен актерлердің шығармашылық ізденістерін талдауға маңыздылық берілген. Ш.Аймановтың «Алдар көсе» комедиясындағы басты кейіпкердің сан қырлы мінезі мен тапқырлығы, режиссер мен актерлердің шығармашылық ізденістері, А.Қарсақбаевтың «Менің атым Қожа» фильміндегі ұлттық ерекшеліктер, қазақ халқы үшін аса маңызды саналатын ұрпақ жалғастығының, ұрпаққа тәрбие берудің суреттелуі, шопандар тойында тігілген аппақ киіз үйлер мен ұлттық ойындар қазақ халқының әдет-ғұрпын тереңнен көрсетілуіне мұрындық болғаны диссертацияда арнайы қарастырылған.

Ш.Аймановтың «Тақиялы періште» комедиясындағы қазақтың ұлттық менталитеті мен мінезіне лайықты бояулардың басымдығы айтылып, шығармаға кәсіби талдау жасалған. С.Нарымбетовтің «Көзімнің қарасы» фильміндегі қазақтың мейірімділік, кеңшілік, қонақжайлық қасиетін, Т.Өкеевтің қайшылыққа толы «Көксерек» кинокартинасындағы аңшылық дәстүрін, В.Пұсырмановтың «Тоғызыншы ұлдан сақтан» ертегісінде декорация мен қаһармандардың киім үлгілерін, т.б. саралауға басымдылық берілген. Сонымен қатар С.Ходжиковтың «Қыз Жібек» фильміндегі үйлену тойына қатысты жоралғылар мен ырымдардың молдығы, көшпенділердің салтын, рәсім-жоралғысы мен дәстүр-ғұрпын, олардың рухани-материалдық бай мұрасын аталмыш шығарманың ауқымына жекелеген панорамалар және

орта-ірі, алыс-жақын ракурстар арқылы сыйғыза алғандығы осы шығармаға жан-жақты талдау жасауға негіз болған.

Жалпы казак кинематографиясы ұлттық дәстүрді сақтау мен оны ұрпаққа жеткізу үдерісіне аса жауапкершілікпен қарап отырғанымен, қазіргі уақытта «Канн», «Оскар», «Ника», «Шәкен жұлдыздары», «Бастау» тәрізді бірнеше халықаралық кинофестивалдардан жүлделі оралып жатқан «Келинка Сабина», «Молитва Лейлы», «Қызғалдақ» тәрізді кейбір фильмдердің қазақстандық көрерменнің көркемдік-эстетикалық талаптарын қанағаттандыра алмай жатқандығына диссертацияда өзекті мәселе ретінде мән берілген. Тарихи жағынан маңызды болғанымен рухани құндылығы, көркемдік деңгейі сын көтере бермейтін кинотуындылар қазақ кинематографиясында жоқ еместігі де сөз болған. Жоғарыда аталған кинофестивальдарда көрсетілген «Көшпенділер», «Бақсы», «Қызғалдақ» т.б. фильмдер де зерттеу жұмысының негізгі көзіне айналған.

Диссертациялық еңбекте егемендікке қол жеткізген ширек ғасырдан астам уақыттың ішінде жарыққа шыққан Д.Жолжақсыновтың «Біржан сал», Р.Әбдіраштың «Балалық шағымның аспаны», Б.Шәріптің «Күнә», Ш.Аймановтың «Атамекен» фильмдері арқылы қазақ елінің ұлттық қалып пен ата салтының түп тамырына жаңа көзқараспен назар аударылғандығы, «Біржан сал» фильміндегі бұған дейін ешбір фильмде орын алмаған салтанатты көріністер кино өнері үшін үлкен жаңалық болып танылғаны айтылған.

Сондай-ақ, кино өнерінің ұлттық сана мен болмысты, халықтық бояу мен оның негізгі сипатын айқындаушы функциясы ғылыми тұрғыдан кешенді зерттелмегендіктен, киноэкран арқылы рухани құндылықтардың әлі де болса тиісті деңгейде көрсетіле алмай келе жатқандықтан, бұл докторлық диссертацияның жоғарыда аталған олқылықтардың орнын толтыруға ықпалы зор. Өйткені аталмыш ғылыми еңбектің негізгі мақсаты кинематографиядағы ұлттық идеяға негізделген фильмдердің идеясын айқындау, олардағы салт-дәстүрлердің орнын кәсіби талдау, режиссерлік шешімдердегі метафоралық-символдық бағыттарды кеңінен қарастыру болған.

Кино өнерінің халық тұрмысынан алынған тіршілік иірімдері, тарихи-дәстүрлі құбылыстар, ұлттық әдет-ғұрыптар мен жөн-жоралғылар арқылы ұрпақты тәрбиелеу принциптері, дала жұртының ертеден қалыптасқан салт-дәстүр арқылы өзге елдерден ерекшелігін танытатындығы диссертацияның негізгі өзегіне айналған. Қазіргі уақытта тәуелсіз жас мемлекеттің рухани-мәдени құндылықтарын, оның шығу көзі мен түпнегіздерін өнер арқылы саралау, айқындау да өзекті болып отыр. Демек, диссертациялық жұмыс мәдениеттану, әлеуметтану және кинотану ғылымдарының ортақ мәселесін қарастырған іргелі жұмыс болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың ғылыми-теориялық маңыздылығы дәстүр-салттар мен әдет-ғұрыптардың Қазақстан кинематографиясында бейнеленуінің қыр-сырын талдаумен құнды саналады. Зерттеудің ғылыми нәтижесі өнертану, оның ішінде кинотану ғылымы үшін, сондай-ақ, ұлттық салт-дәстүрлердің экранда суреттелу мәселелерін тәжірибе барысында

карастырып отыратын сценарий авторлары мен кино режиссерлерге өте қажетті әрі маңызды болып табылады. Кинотанушы-теоретиктерге аса маңызды болып саналатын ғылыми жұмыстың оқу-әдістемелік құндылығы да жоғары.

Автордың қорытындыда келтірген тұжырымдарының үлкен теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңызы бар, айқын ғылыми жаңалық және инновациялық құндылыққа ие. Диссертациялық жұмыстың соңында қазақтың тарихы, өмір салты, салт-дәстүрі көрініс тапқан кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі отандық кинолардың фильмографиясы хронологиялық ретпен жүйеленіп берілген. Докторлық диссертацияның құрылымы логикалық тұрғыдан және қарастырылған мәселелер жүйелі түрде баяндалған.

Осы негізде Айгүл Шаймұратқызы Тұяқбаеваның қорғауға ұсынылған жұмысын ҰР БҒМ докторлық диссертацияға қойған барлық талаптарына сай келетін, ғылыми жаңалығымен, жүйелілігімен, тәжірибелік маңыздылығымен, жасаған талдауларының кешенділігімен және логикалық қисындылығымен құнды ғылыми еңбек деп есептеймін. Сондықтан А.Ш.Тұяқбаеваның зерттеу жұмысы 6D040600 – Режиссура мамандығы бойынша қорғауға лайықты деп санаймын.

**Ғылыми жетекшісі, РНД докторы
«Қазақ энциклопедиясы» ЖШС-ның
директоры**

Ж.Н.Тойбаева